

Тетяна Бевз

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У статті основна увага зосереджена на аналізі громадянської ідентичності та аналізуються соціологічні дані, які є свідченням проблем щодо формування зазначеної ідентичності. Наголошується на відсутності державної стратегії з формування громадянської ідентичності. Аналізується ситуація з Кримом.

Ключові слова: громадянська ідентичність, громадяни, державна стратегія.

Bevz T. Features of the development of civic identity in contemporary Ukraine. The focus is centered on the analysis of civic identity. Sociological data as the evidence of problems with the formation of civic identity are analyzed. It is noted in the absence of the

state strategy of development of civic identity. The situation of the Crimea is analyzed.

Keywords: *civil identity, citizenship and national strategy.*

Україна сьогодні переживає надзвичайно складний період у своєму політичному розвитку. Вперше за двадцять три роки незалежності надто гостро постало питання єдності держави, збереження територіальної цілісності. І у зв'язку з цим досить гостро постає питання громадянської ідентичності. Адже саме вона є чинником, який сприяє самоорганізації індивідів, об'єднаних належністю до однієї держави як сукупності «ми», підтримуючої єдину систему смислів, переконань, уявлень про державу, свою країну, себе як члена спільноти. Чинниками національної та громадянської ідентифікації виступають національна належність, народність та громадянство, які мають у своїй основі ендогенну природу. Українська нація вбачається як спільнота громадян різного етнічного походження, яких пов'язують не тільки визнання як цінності факту існування української державності та належності до її громадян, але й спільні культурні риси. Саме на цій концепції повинна базуватися політика ідентичностей, яку мають здійснювати владні органи й усі державні інституції України.

Громадянська ідентичність громадян України є складним і неоднозначним явищем. Українці відчувають гордість за країну, проявляють патріотизм. Гімн України у період осені 2013 р. – зими – весни 2014 рр. став символом єдності України та її громадян. У той же час зростає недовіра до інститутів влади, з одного боку, а з іншого – до свого оточення. Виникає бажання зняти з себе моральну відповідальність за події, які відбуваються в країні. Яскраво почали проявлятися ментальні відмінності між громадянами України. Суспільство стало неоднорідним не тільки за соціальними, економічними, політичними, але і за ідентифікаційними ознаками. Водночас гостроти питанню громадянської ідентичності надають соціально-політичні наслідки глобалізації, інтенсифікація процесів регіональної інтеграції, криза націй-держав, а також труднощі у функціонуванні інститутів демократії.

Дослідження політичних механізмів формування громадянської ідентичності пов'язано як із загальносвітовими тенденціями розвитку політичних систем, так і зі специфічними умовами

функціонування української державності. Важливою з точки зору методології та операціоналізації поняття «ідентичність» вважаємо роботу М. Кастельса «The Power of Identity». Автор запропонував класифікацію форм і джерел формування ідентичності, виділяючи: *легітимуючі ідентичності*, які вводяться владними інститутами суспільства для розширення та раціоналізації свого панування над соціальними акторами; *ідентичності опору*, що формуються акторами, які перебувають у ситуації їх недооцінки й/або стигматизації логікою панування; *проективні ідентичності*, які виникають у ситуаціях, коли соціальні актори на основі доступного їм культурного матеріалу будують нову ідентичність, що має по-новому визначити їхнє становище в суспільстві і спрямована на перетворення всієї соціальної структури [1].

Формування громадянської ідентичності належить до найважливіших функціональних елементів сучасних політичних систем. Беззаперечно ідентичності є однією з тем, що «найбільш чуйно реагують на політичні зміни в країні та світі в цілому» [2, с. 19].

Сучасне суспільство – «це простір ідентичностей, що постійно змінюються». Громадянське суспільство стає незамінним партнером держави у формуванні та відстоюванні нової ідентичності, в побудові її інститутів, у подоланні опору приватизованих інститутів колишньої ідентичності. У сьогодишньому світі до «ризиків опинитися маргіналами більше схильні ті, хто зберігає ідентичність всупереч зміні об'єктивної соціальної ситуації та не здатні прийняти нові соціальні реалії» [3, с. 10]. Громадянська ідентичність буде вважатися повноцінною, якщо: 1) людина сама себе вважає громадянином («Я – фактор»); 2) співтовариство, починаючи з груп членства і закінчуючи таким узагальнюючим суб'єктом, як народ, визначає людину як громадянина («Ми – фактор»); 3) інші особи, узагальнюючі «Вони» («Інші», «Чужі», «Вороги») визнають людину громадянином («Вони – фактор»).

Головними маркерами громадянської ідентичності можна вважати мову (надання українській мові статусу державної, обов'язкове застосування її в офіційній сфері, у системі освіти та діяльності засобів масової інформації), державну символіку (гімн, прапор, герб України), календар святкових дат (якими вшановуються визначні події в історії України, її видатні особи). Це сприяє усвідомленню громадянами України спільності свого минулого та майбутнього,

інтерналізації тих політичних та культурних цінностей, які мають бути ідентитетами національної належності й дозволять населенню України сприймати себе як єдину соціальну спільноту.

Серед багатьох чинників, які можуть зумовлювати неготовність значної частини населення країни сприймати себе як громадян України, ймовірно, не останню роль відіграє неприйняття концепції української нації, яка наповнюється не тільки політико-громадянським, але й етнічним змістом. Про це свідчить та помітна диференціююча роль, яку відіграють у процесі формування національної ідентичності такі фактори, як етнічна етнолінгвістична, регіональна належність респондентів.

Є усі підстави стверджувати, що не у всіх громадян України за формальним статусом сформувалася громадянська ідентичність. Як слушно зазначив В. Степаненко, «фрустрація масових сподівань та, особливо, соціально-економічних очікувань населення, пов'язаних із перспективами української незалежності, може бути однією з причин психологічно-емоційного «протестного» несприйняття української громадянської ідентичності» [4, с. 112]. І цьому, на наше переконання, є суттєва вина держави, – а саме: у відсутності чіткої державної програми з формування громадянської ідентичності. Адже формування загальнонаціональної ідентичності є чинником національної безпеки України.

Не вдаючись до детального аналізу офіційних документів, які торкаються громадянської ідентичності, звернемо увагу на деякі з них, котрі затверджувалися упродовж останнього десятиліття. Зокрема, у документі «Про стратегію національної безпеки України» (затверджено Указом Президента України від 12 лютого 2007 р. № 105/2007) наголошувалося, що проблему забезпечення національної єдності та соборності Української держави ускладнює низка негативних чинників, у тому числі «ціннісно-світоглядне розшарування українського суспільства, яке зумовлюється культурно-історичними відмінностями окремих регіонів України і поглиблюється внаслідок спекуляцій на цій проблематиці з боку певних внутрішньо- і зовнішньополітичних сил, зокрема, екстремістського спрямування» [5]. Одним зі стратегічних пріоритетів політики національної безпеки було оголошено «досягнення національної єдності та консолідації суспільства шляхом подолання як об'єктив-

них, так і штучних суперечностей соціокультурного, конфесійного, етнічного, мовного, міжрегіонального та регіонального характеру на основі безумовного додержання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина» [5].

Сформованою громадянська ідентичність може бути тоді, коли особистістю не тільки усвідомлюється її належність до держави, громадянином якої вона є за своїм статусом, та належність до спільноти співгромадян, пов'язаних між собою перш за все економічними та політичними зв'язками [4], але й набувають ціннісної значущості всі атрибути державності, її символіка (Конституція, прапор, гімн, визначні історичні дати, видатні особи, що шануються як «національні герої» тощо), а спільна з іншими співгромадянами «територія життя» сприймається як Батьківщина [6]. Саме на ці ідентитети орієнтується особистість, визначаючи своє місце у соціальному просторі.

Результати моніторингових досліджень, що здійснюються Інститутом соціології НАН України упродовж двох десятиліть, засвідчили, що кількість тих, хто вважає себе перш за все громадянином України, коливалася у межах (+) (-) 40 % і лише починаючи з 2005 р. дещо перевищувала 50 %. Значні позиції в Україні посідала місцева ідентичність: 44 % опитаних ототожнювали себе, насамперед, зі своїм містом/селом, ще 15 % – з регіоном і лише 31 % – насамперед з Україною. Тільки – 3,3 % опитаних громадян вважали безпосередню участь у громадсько-політичній діяльності дієвим механізмом формування своїх політичних поглядів. Тобто політична діяльність в Україні майже не мала загальнонаціонального виміру, а отже, була дотичним чинником формування загальнонаціональної ідентичності. Найбільш важливим чинником формування політичних поглядів громадяни називали власний життєвий досвід – 37,5 % опитаних; засоби масової інформації – 28,6 %; спілкування з батьками – 15,6 % та друзями – 9 % респондентів. 92,6 % респондентів (окрім АР Крим) у 2007 р. сприймали Україну як свою Батьківщину; 99,5% бачать майбутнє свого регіону у складі України; 65,5% переконані, що відмінності між українськими регіонами не призведуть до розпаду країни; 61,9% не погодилися із тезою про те, що західні та східні українці можуть вважатися двома різними народами (беззастережно під-

тримали цю думку лише 6,4% опитаних [7]. Більшість українців підтримували територіальну цілісність України і негативно ставилися до сепаратизму [7]. Так, 88,2% опитаних висловлювалися проти виходу їх області зі складу України і утворення власної держави, 85% виступали проти того, аби їхня область вийшла зі складу України і приєдналася до іншої країни. 65,5% опитаних вважали, що протиріччя і диспропорції розвитку Західної і Східної України не могли призвести до розколу країни. Іншу думку мають 18,7% (Південь України – 26,1%). На запитання: «Чи вважаєте Ви себе патріотом України?» 44,2 % респондентів відповіли «так», 35,6 % – «скоріше так», 9,7 % – «скоріше ні», 4,3 % – «ні», 6,2 % – «важко відповісти». Загалом частка патріотів перевищує 70 %, хоча «тверді патріоти» становили більшість лише на Заході країни (60 %), а найменша їх частка – на Сході (36,3 %). Більшість українців підтримувала територіальну цілісність України і негативно ставилася до сепаратизму. 88,2 % опитаних проти того, аби їхня область вийшла зі складу України і утворила власну державу; 85 % проти того, аби їхня область вийшла зі складу України і приєдналася до іншої країни. 65,5 % опитаних вважали, що протиріччя і диспропорції розвитку Західної і Східної України не можуть призвести до розколу країни. Протилежної думки дотримувалися 18,7 % респондентів (Південь України – 26,1 %) [7]. Ці дані стали підтвердженням того, що в країні була стабільність, не було суттєвих протиріч на рівні держави.

Однак уже за кілька років ситуація почала змінюватися, і це яскраво відбилася на громадянській ідентичності. Це підтверджують соціологічні дані. Зокрема, у межах програми «Просування політичних прав і громадянських свобод в Україні як потреба демократичного суспільного розвитку» впродовж січня–лютого 2009 р. Українським незалежним центром політичних досліджень було проведено опитування «Організації громадянського суспільства та формування загальнонаціональної ідентичності». В опитуванні взяли участь 50 експертів з 22 міст 17 областей України (Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Черкаська, Кіровоградська, Волинська, Полтавська, Львівська, Луганська, Одеська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Чернівецька) та Автономної Республіки Крим.

Таблиця 1

Чи існують протиріччя в політичній, мовній, соціокультурній традиціях між громадянами України, які проживають у різних регіонах країни?

Так	Швидше так, ніж ні	Ні	Швидше ні, ніж так
56%	30%	0%	14%

Джерело: Тищенко Ю. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» / Ю. Тищенко, С. Горобчишина. Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : [Агентство «Україна»], 2010. – С.63.

Більшість експертів, які взяли участь в опитуванні, вказали на наявність протиріч у політичній, мовній та соціокультурній традиції між громадянами України, які проживають у різних регіонах країни. Так, 56% відсотків респондентів відповіли ствердно, 30% – визнали, що такі протиріччя швидше спостерігаються, 14% – вважали, що такі протиріччя «швидше не спостерігаються, ніж спостерігаються» [8, с.62].

Таблиця 2

Якщо такі протиріччя існують, у чому вони насамперед можуть проявлятися (оберіть усі можливі варіанти відповідей)?

Різна мова спілкування в регіонах (превалювання використання російської чи української)	Різні зовнішньополітичні орієнтації (євроатлантична інтеграція чи інтеграція до євразійських структур)	Відмінності у трактуванні подій історичного минулого, історичної пам'яті	Відмінності в електоральних уподобаннях	Різні соціокультурні традиції
58%	78%	81%	44%	50%

Джерело: Тищенко Ю. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» / Ю. Тищенко, С. Горобчишина. Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : [Агентство «Україна»], 2010. – С.63.

Таким чином, відмінності у культурно-мовних практиках, різновекторні ціннісні орієнтири, регіональні особливості, різні погляди на історичне минуле України зумовили розмитість, недоформованість загальнонаціональної ідентичності, гальмують консолідацію українського суспільства і загрожують національній безпеці країни.

Здійснений експертний аналіз сприяв тому, щоб чітко окреслити напрями державної політики щодо формування спільної загальнонаціональної ідентичності громадян України. Серед них: активізація дій органів влади всіх рівнів щодо відродження історичної пам'яті, мови і культури українців; всебічне сприяння розвитку культурного різноманіття мовно-етно-релігійних меншин, їх активне залучення до державотворчих процесів; сприяння розбудові національної системи освіти з урахуванням змін у всіх сферах суспільного життя.

Гіпотетично, ці заходи могли бути реалізовані, оскільки уже в травні 2012 р. результати соціологічного дослідження (проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) на замовлення ІНРРЕХ. Опитування охопило 110 населених пунктів у всіх областях України та в АРК) засвідчили: по-перше, громадянська ідентичність є в сучасній Україні домінуючою. 53,4% жителів України вважали себе у першу чергу громадянами України і вже тільки після цього – представниками різноманітних локальних ідентичностей [9]. Найбільше громадянська ідентичність була виражена у Центральній Україні (62,8%), а найменше – у Криму (34%). При цьому 17% кримчан вважали себе мешканцями колишнього СРСР. У цілому в Україні цей показник становив усього 6% [9]. Дві третини жителів різних регіонів вважали, що основою для національного єднання мають стати підвищення рівня життя, а також відродження промисловості та сільського господарства. Захід, Схід та Крим у цьому єдині [9].

Позитивна динаміка щодо поступового утвердження громадянської ідентичності ймовірно досягла свого апогею 1 грудня 2013 р., коли мільйони українців об'єдналися проти побиття мирних студентів 30 листопада, і впала до найнижчого рівня у Криму після анексії Росією. Безумовно, не можна сьогодні не говорити про ситуацію в Криму. Зазначимо, щодо аспектів, які характери-

зували особливості громадянської ідентичності жителів Криму, можна віднести, насамперед, сприйняття держави, громадянами якої вони є, ставлення до свого українського громадянства, рівень патріотизму, а також зовнішньополітичні орієнтації кримчан, які відбивають, зокрема, їх геополітичне та геокультурне тяжіння до тих чи інших країн. У 2006 р. переважна більшість (74%) жителів Криму сприймали Україну як свою Батьківщину, не сприймали – 22,2% [10, с. 5]. До 2008 р. позиції кримчан змінилися. На той час сприймали Україну як Батьківщину 40,1% жителів автономії, не сприймали – 32,9% [10, с. 5]. Ставлення до громадянства є одним з важливих аспектів громадянської ідентичності, оскільки опосередковано характеризує ставлення особи до держави, громадянином якої вона є. Це ставлення виявляється через такі виміри, як сприйняття власного громадянства, готовність змінити його чи отримати подвійне громадянство. Для переважної більшості (68,3%) кримчан наявність громадянства України було питанням суто практичним і не викликало ані позитивних, ані негативних почуттів. Позицію посіло ставлення до українського громадянства як до обтяжливої необхідності, пов'язаної з неможливістю змінити країну проживання (цю позицію відзначили 13% жителів Криму). І, нарешті, лише незначна частка (10,3%) кримчан пишалася тим, що вони є громадянами України [10, с. 7–8]. Ставлення до українського громадянства як до обтяжливої необхідності посіло другу позицію серед росіян, вірних УПЦ та невірних.

Пишались українським громадянством 19,2% українців (проти 9,2% тих, хто вважав його «обтяжливою необхідністю») і 15,6% кримських татар (проти 5,8%); 20,3% вірних УПЦ-КП (проти 7,7%) і 16,4% мусульман (проти 5%) [10, с. 8]. Якби трапилася можливість, то 48% кримчан погодилися б змінити українське громадянство на інше. З них 80% обрали б, замість українського, громадянство Росії [10, с. 8]. За національно-етнічною ознакою, змінили б українське громадянство на інше 54,7% росіян (проти 22,8% тих, хто не зробив би цього), 38,7% українців (проти 40,1%) і лише 28,6% кримських татар (проти 46%) [10, с. 8]. При цьому, 86,5% тих росіян, які хотіли б змінити громадянство, і більшість (76,7%) українців віддали б перевагу громадянству Росії; 40,6% кримських татар – громадянству Туреччини, 35,6% – громадянству Росії [10, с. 8].

За чотири місяці до анексії Криму Росією у грудні 2013 р. 84 % кримчан називали Україну Батьківщиною, а 79 % ще і вважали себе патріотами. Не вважали Україну своєю Батьківщиною лише 3 % кримчан, не з'ясували для себе 13 %. Разом з тим, 8 % жителів півострова не вважали себе патріотами, а не змогли відповісти на це питання 13 % людей [11]. На референдум у Криму 16 березня було винесено два питання: «Ви за возз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта РФ?» і «Ви за відновлення дії Конституції Республіки Крим 1992 року і за статус Криму як частини України?». За результатами незаконного референдуму за приєднання до Росії у Криму (крім Севастополя) проголосувало 96,77% учасників голосування, у Севастополі – 95,6% [12]. Україна втратила Крим. В.о. Президента зазначив з приводу референдуму: «Його результати не відображатимуть реальних настроїв мешканців автономії. Слід розуміти, що його результати задалегідь намальовані у Кремлі, щоб офіційно ввести війська на наші землі і почати війну» [13]. Слушність думки виявилася надто прогностичною. Ситуація продовжує загострюватися. Східні області стали зоною конфліктної ситуації, в якій активну участь бере російська сторона.

Політична трансформація не може не породжувати певну «кризу ідентичності», складовою частиною якої є і криза громадянської ідентичності. Наслідки цієї кризи безпосередньо впливають і на процес становлення громадянської ідентичності.

Таким чином, аналіз політичних механізмів формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві є особливо нагальним на тлі поточної дискредитації інститутів влади та сплеску протестної активності громадян у регіонах країни (створення альтернативних чинним обласним радам «Народних рад», численні приклади стихійної самоорганізації населення з метою захисту своїх громадянських прав).

Суспільство і громадяни України потребують довгострокової, цілеспрямованої й комплексної державної політики з формування спільної громадянської ідентичності. Розв'язання існуючих проблем у цій сфері потребує узгоджених зусиль держави і суспільства. Оскільки політико-правове поле України об'єднало представників багатьох національностей, етнічних груп, релігій, необхідно здійснювати пошук норм, цінностей і моральних кодів, які сформується

у систему громадянських уявлень і забезпечать консолідацію людей в єдиній Українській державі.

1. Castells M. The Power of Identity / M. Castells. – Malden, MA : Blackwell, 1997.

2. Дробижева Л. Методологический подход: динамика в понимании и научных концепциях / Леокадия Дробижева // Национально-гражданские идентичности: опыт России и Украины в период трансформации / Под ред. Л. Дробижевой и Е. Головахи. – К., 2007. – С. 19.

3. Дробижева Л. Предисловие / Леокадия Дробижева, Евгений Головаха // Национально-гражданские идентичности : опыт России и Украины в период трансформации / Под ред. Л. Дробижевой и Е. Головахи. – К., 2007. – С. 10.

4. Степаненко В. Етнос-демос-поліс: етнополітичні проблеми соціальної трансформації в Україні / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 112.

5. Указ Президента України № 105/2007 Про стратегію національної безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/5728.html>

6. Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія / За ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурянської. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – С.49.

7. Соціологічне дослідження Центру ім. О. Разумкова «Ідентичність громадян України: стан і зміни». – 2007. – Травень–червень.

8. Тищенко Ю. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» / Ю. Тищенко, С. Горобчишина. Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : [Агентство «Україна»], 2010.

9. Громадянська ідентичність в сучасній Україні є домінуючою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://biznes.km.ua/onenews/1173>

10. Особливості соціально-культурної і громадянської ідентичності домінуючих в АР Крим національно-етнічних груп // Національна безпека і оборона. – 2008. – №10.

11. Абсолютное большинство крымчан называло Украину своей Родиной за четыре месяца до аннексии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novosti.dn.ua/details/221270/>

12. Захід засуджує і не визнає референдум у Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2014/03/140314_live_sunday_referendum.shtml